

О.Г.Перехрест*

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В 1943–1945 рр.: ПРОБЛЕМИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ВІДБУДОВИ

У статті розглядаються проблеми та результати процесу відбудови сільського господарства України в 1943–1945 рр.

Відновлення сільськогосподарського потенціалу українського села мало величезне господарське та військове значення. Від цього значною мірою залежали темпи відродження промисловості та налагодження життя населення в містах України, забезпечення продовольством промислових центрів СРСР, а головне, хліб та інше продовольство потрібні були діючій армії. Із переміщенням лінії фронту на захід Україна ставала найближчим тилowym районом, який міг би оперативно задовольняти потреби фронту у продовольстві.

Відбудовний процес у сільському господарстві був пов'язаний із надзвичайними труднощами, зумовленими, перш за все, великими масштабами руйнувань, матеріальних та людських втрат. Господарство колгоспів, радгоспів та МТС було вщент зруйноване і пограбоване. У переважній більшості сільських населених пунктів у результаті грабіжницької аграрної політики окупантів були спустошені особисті господарства селян, а застосування гітлерівцями тактики «спаленої землі» призвело до втрати багатьма селянами власного господарства та худоби. Ситуація ускладнювалася тим, що у селах нараховувалося менше половини довоєнного працездатного населення.

Базовим у відбудові села став сталінський варіант системи колективного господарювання. Тож зусилля партійно-радянського керівництва центральних, республіканських та місцевих органів влади у відбудовному процесі на селі в першу чергу зосереджувалися на відновленні колгоспів, радгоспів і МТС та організації їх господарської діяльності. Скрізь воно розпочиналося відразу ж після визволення Червоною армією населеного пункту, а у значній частині районів здійснювалося фактично у прифронтових умовах. Практично заново доводилося створювати матеріальну базу, налагоджувати організацію виробництва, відроджувати цілі сільськогосподарські галузі.

Упродовж 1943–1945 рр. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР, ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР прийняли десятки обов'язкових для виконання усіма владними та господарськими органами в республіці постанов і розпоряджень, що стосувалися фактично всіх напрямків відбудовного й виробничого процесів у сільському господарстві. Зазначені питання постійно були предметом розгляду на засіданнях політбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР, на сесіях Верховної Ради УРСР та місцевих рад, засіданнях обласних і районних комітетів партії та обласних і районних виконавчих комітетів рад, обговорювалися на республіканських, обласних та районних нарадах із працівниками сільського господарства. Постійно здійснювався жорсткий контроль партійно-державних органів за виконанням директивних розпоряджень і вказівок центральних органів влади.

---

* *Перехрест Олександр Григорович – канд. іст. наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького.*

В умовах війни, що поглинала переважну частину бюджету, держава не могла відразу виділити на відбудову сільського господарства необхідні кошти. У 1943 р. на відбудову виробничих об'єктів, придбання господарського реманенту та інші потреби колгоспів уряд СРСР виділив лише 15 млн руб., на відбудову МТС, МТМ і ремонтних заводів – 34 млн руб.¹, на відбудову радгоспів – 12,73 млн руб.² У наступні два роки бюджетні асигнування на відбудовні роботи усе-таки збільшувалися. У 1944 р. за рішенням сесії Верховної Ради УРСР на сільське господарство республіки було виділено 314 млн руб.³ Із них 26,65 млн руб. становили капітальні вкладення в МТС, у тому числі понад 10,5 млн руб. – на ремонт та будівництво виробничих приміщень і споруд та понад 16,14 млн руб. – на придбання техніки, устаткування та інвентарю⁴. У бюджеті УРСР на 1945 р. видатки на сільське господарство збільшилися на 429 млн руб. А всього з республіканського бюджету на відбудову сільського господарства у 1943–1945 рр. було витрачено понад 1 млрд руб. Крім того, для МТС, МТМ і ремзаводів України виділялися великі суми за союзним бюджетом. На виконання першочергових робіт із відбудови МТС України та на відновлення їх діяльності в 1943–1945 рр. було витрачено 1 млрд 586 млн руб.⁵

Для відбудови і будівництва приміщень, придбання худоби та інших потреб держава надавала колгоспам і колгоспникам кредити. Так, зокрема, у 1944 р. загальна сума відпущеного кредиту становила 388,9 млн руб.⁶, що дозволило, у поєднанні з коштами, виділеними державою, здійснити капітальні вкладення в колгоспах республіки на загальну суму 558,17 млн руб., у тому числі на придбання машин та обладнання – 40,924 млн руб. і на закупівлю худоби – 386,11 млн руб. У порівнянні з 1940 р. загальна сума капіталовкладень у колгоспах була меншою на 49,7%⁷. Того ж року для потреб колгоспного та індивідуального будівництва на селі було виділено 2700 тис.м³ лісосічного фонду, у тому числі 2350 тис. м³ безкоштовно. Для колгоспів, що найбільш потерпіли від нацистської окупації, відпущено понад 2 млн пудів насінневої й фуражної позики⁸ та надані значні пільги стосовно оподаткування та поставок сільськогосподарської продукції, котрі поширювалися й на широкі верстви сільського населення.

Однак державних коштів та матеріальних ресурсів все одно не вистачало. Вони становили незначну частку від загальних потреб, адже лише прямі збитки, завдані війною та окупантами колгоспам, радгоспам і МТС України, обраховувалися в сумі 92,586 млрд руб.⁹ Тому основним джерелом відбудови колгоспів, радгоспів та МТС було трудове подвижництво селян. Великого поширення набула безкоштовна, по суті, ненормована праця на полях та фермах, на відбудові та спорудженні господарських приміщень, ремонті техніки, інвентарю та ін. Упродовж 1944–1945 рр. методом народної будови було відбудовано і споруджено заново близько 45% усіх виробничих приміщень колгоспів, радгоспів та МТС¹⁰.

Абсолютна більшість селян визволених областей політику держави, спрямовану на відновлення колгоспно-радгоспної системи, сприйняла покійно. Причинами цього були, перш за все, гіркий досвід взаємовідносин сталінського режиму з ними у довоєнний період та фактично їх безправне становище у суспільстві, яке ще більше погіршилося в умовах війни. Далеко не останню роль відіграло й те, що селяни перебували у стані тривожного

очікування оцінки факту їх проживання та вимушеної «співпраці» із загарбниками з боку відновленої радянської влади та її каральних органів. І справді, побоювання не були безпідставними, адже в тогочасних умовах будь-яке відкрите заперечення, а тим більше протидія владі, могли стати предметом уваги з боку каральних органів. Ще однією важливою причиною покірнього сприйняття селянами заходів із відродження колгоспно-радгоспної системи господарювання було те, що саме з цим вони пов'язували надії на подолання жахливих наслідків окупації та відбудову села.

Під час проведення організованих органами влади, а нерідко скликаних і за власною ініціативою, загальних зборів селяни приймали рішення про відновлення чи створення сільгоспартілей, обирали правління, голів колгоспів, затверджували бригади й бригадирів. До новоутворених господарств звозили схований від окупантів реманент, приводили коней та іншу худобу, здавали посівний матеріал. У багатьох випадках ці заходи проводилися в обстановці емоційного та патріотичного піднесення духу населення, викликаного звільненням того чи іншого сільського населеного пункту, переважно на добровільній основі. Але непоодинокими були випадки, коли колгоспне майно поверталось примусово, навіть за допомогою правоохоронних органів.

Відновлення колгоспів у всіх визволених областях, крім західних, було здійснено швидкими темпами. До кінця 1943 р. у лівобережних областях були відновлені 10 145 колгоспів¹¹, а на 1 лютого 1944 р. їх кількість уже становила 15 945¹². Аналогічна картина мала місце і в областях, визволених у 1944 р. На початок 1945 р. в Україні відновили свою роботу 26 487 колгоспів, а також 705 радгоспів¹³. Багато з них були надзвичайно слабкими в організаційному та господарському відношенні, не мали належної матеріальної бази, тяглової сили, підготовлених кадрів, достатньої кількості робочих рук. Основний тягар у справі налагодження та забезпечення виробничого процесу сільськогосподарського виробництва лягав на плечі жінок. У 1943–1944 рр. жінки складали 80% загальної кількості колгоспників¹⁴. Вироблені колгоспницями трудовні становили в 1944 р. 77,2% і в 1945 р. – 72,2% проти 39,2% у 1939 р. від кількості трудовнів, вироблених усіма колгоспниками¹⁵. Великою була питома вага на сільськогосподарських роботах людей похилого віку та підлітків. Середній виробіток на одного колгоспника цієї категорії становив 103 дні на рік¹⁶.

Успішне відродження всіх галузей сільського господарства залежало насамперед від його технічної бази. У зв'язку з цим першорядного значення набували відбудова МТС, мотороремонтних заводів та відновлення технічного парку радгоспів. На початок 1944 р. були відбудовані й відновили свою діяльність усі 496 МТС, які працювали у визволених районах Лівобережної України до війни. Вони мали 13 694 трактори, що становило близько 40% наявних тракторів у 1941 р. У радгоспах Наркомрадгоспів УРСР станом на 1 лютого 1944 р. було 1180 тракторів, 774 комбайни¹⁷. До весни 1944 р. МТС України одержали від союзних республік близько 7 тис. тракторів, 1550 тракторних плугів, 525 металорізальних верстатів, сотні комбайнів та автомобілів¹⁸. А всього у 1943–1945 рр. у порядку допомоги з республік СРСР надійшло 11 тис. тракторів, 7 тис. вантажних автомашин і 1 тис. комбайнів¹⁹. Водночас

зазначимо, що не в повній мірі та несвоєчасно у звільнені райони України надходила техніка, що підлягала реевакуації. Траплялися випадки коли її просто не хотіли повертати колишнім власникам, або вона прибувала розкомплектованою, максимально виробленою і тому без капітального ремонту працювати не могла.

Разом із технікою, що надійшла в МТС і радгоспи в ході реевакуації та у формі допомоги, основою для відродження матеріально-технічної бази сільського господарства була і техніка, передана військовими частинами. Так, у січні 1944 р. МТС, радгоспи та інші господарства республіки одержали від Українських фронтів близько 5 тис. вантажних автомобілів. 3-й Український фронт передав МТС Миколаївської області 301 трактор, 150 молотарок, відбитих у загарбників, які намагалися їх вивезти. На початку 1944 р. МТС Дніпропетровської області одержали 560 вантажних автомашин від частин 3-го та 4-го Українських фронтів, а МТС Херсонської області – 151 автомашину від частин 4-го Українського фронту²⁰. За рішенням командування військової частини 4-го Українського фронту до 20 березня 1944 р. передавали МТС і радгоспам звільнених районів усі колісні трактори та запасні частини до них²¹.

Однак основним джерелом для масового комплектування машинно-тракторного парку на визволеній території були виведені з ладу (повністю або частково) й залишені загарбниками під час відступу трактори, комбайни, автомашини та інші сільськогосподарські машини. За порівняно короткий строк після визволення сільські механізатори за допомогою бригад робітників промислових підприємств відремонтували і зібрали з розрізаних деталей близько 30 тис. тракторів, 10,5 тис. комбайнів, 2248 автомашин²². Для успішного проведення ремонтних робіт важливе значення мало постачання запасних частин із тилових районів (від серпня 1943 р. до лютого 1944 р. Україна одержала запасних частин до тракторів та інших сільськогосподарських машин на суму 6,8 млн руб.), а також відновлення виробництва запасних частин для тракторів на відбудованих заводах республіки²³. У другій половині 1944 р. харківський завод «Серп і молот» випустив перші молотарки «МК-1100», а ХТЗ – трактори, приступили до випуску запасних частин київський завод ім. Лепсе, одеський завод ім. Жовтневої революції та ін.²⁴

Унаслідок проведеної роботи на початок 1945 р. в Україні було відновлено 1223 МТС. У сільському господарстві на цей час нараховувалося близько 48 тис. тракторів, що в порівнянні з відповідним періодом 1941 р. становило 50,7%; комбайнів – 14 932, або 48%; вантажних автомобілів – 3575, або 7%; тракторних плугів – 39 494, або 50%; тракторних культиваторів – 27 825, або 43%; тракторних сівалок (зернових) – 20 999, або 55%; складних молотарок – 13 912, або 58%; кінних плугів – 469 542, або 66%; кінних культиваторів – 140 644, або 54%; кінних сівалок 85 726, або 52%; лобогрійок – 63 263, або 55%; самоскидок – 22 389, або 38%; сінокосарок – 11 680, або 47%. А на 1 липня 1945 р. кількість тракторів зросла до 51,2 тис.²⁵

Отже, рівень механізації сільського господарства зростав. Про механізацію основних видів польових робіт у колгоспах УРСР у процентах до загального обсягу робіт свідчить таблиця²⁶:

Рік	Види робіт					
	весняна оранка	сівба ярових	підняття парів	сівба озимих	збирання зернових	підняття зябу
1940	73,9	50,0	98,0	54,6	56,0	90,0
1944	44,4	16,1	65,3	20,7	17,9	48,2
1945	67,1	26,3	71,5	26,9	18,6	54,9

МТС виконували, перш за все, найбільш трудомісткі польові роботи – веснооранку, підняття парів, зяблеву оранку. У 1944 р. МТС України виконали тракторних робіт, включаючи молотьбу, 14 250 тис. га в переводі на м'яку оранку, а загальне виконання ними річного плану сільськогосподарських робіт становило 102%. У 1945 р., незважаючи на збільшення кількості тракторного парку тільки на 16%, обсяг тракторних робіт збільшився на 52%, досягнувши 21 632 тис. га, що становило 45,7% довоєнного обсягу. При цьому в загальному обсязі виконаних тракторних робіт понад 11 400 тис. га, або 57% припадало на найважчі види оранки (до війни питома вага усіх видів оранки у тракторних роботах становила 38%)²⁷. Такого великого приросту тракторних робіт 1945 р. МТС домоглися за рахунок збільшення річного виробітку на 15-сильний трактор по 1040 га умовної оранки, що становило 88,5% довоєнного рівня²⁸.

Ефективність роботи сільськогосподарської галузі значною мірою залежала від наявності в колгоспах, радгоспах і МТС профільних спеціалістів – агрономів, зоотехніків, ветлікарів, інженерів, механіків, кваліфікації та компетентності керівників господарств і МТС, кадрів організаторів роботи в їх господарських та економічних підрозділах, механізаторів та масових сільськогосподарських професій. На початку відбудови у них відчувалася гостра потреба. Це спонукало союзні та республіканські органи влади в березні 1943 р. терміново направити з тилкових районів СРСР у визволені райони Ворошиловградської, Сталінської, Харківської та Сумської областей 118 директорів МТС, 50 завідувачів райземвідділами, 200 агрономів, 85 бухгалтерів, 187 механіків, 665 бригадирів тракторних бригад, 5000 трактористів і 375 комбайнерів²⁹.

До 1 лютого 1944 р. з евакуації в Україну повернулися й приступили до роботи 2266 спеціалістів сільського господарства. Загалом, на цей час у звільнених від загарбників районах 9 лівобережних областей у системі Наркомзему УРСР працювало 6937 фахівців, у т.ч. 5569 спеціалістів сільського господарства (керівних працівників облземвідділів – 163, спеціалістів облземвідділів – 204, завідувачів райземвідділами – 269, директорів МТС – 473, агрономів – 2256, механіків – 1436, зоотехніків – 822, ветлікарів – 315, ветфельдшерів – 740, землеупорядників – 219)³⁰. Наявних спеціалістів не вистачало навіть для вже відновлених на той час 15 945 колгоспів. Кількість агрономів становила 34,4%, зоотехніків – 13,4%, механіків – 43,8%, ветлікарів – 32,9%, ветфельдшерів – 8,5% від їх кількості на початок 1941 р. Загальна ж чисельність спеціалістів сільського господарства на цей же час у порівнянні з початком 1941 р. становила лише 21,7%³¹. До того ж, частина з них працювала на керівних посадах в обласних і районних земельних відділах та інших структурах Наркомзему та Наркомрадгоспів УРСР. А якщо врахувати перспективу близького визволення решти окупованих регіонів України, то ситуація із забезпеченням

сільського господарства спеціалістами з фаховою освітою була критичною. Не випадково у звільнених областях України вживалися заходи з відновлення навчального процесу у сільськогосподарських вузах та технікумах. Згідно з планом, упродовж 2–3 років у сільськогосподарських навчальних закладах передбачалося підготувати 2400 агрономів, 3100 зоотехніків, 1200 ветлікарів, 225 землевпорядників³².

У зимові періоди 1943–1944 рр. (на Лівобережжі) і 1944–1945 рр. (по всій Україні) на спеціальних курсах було підготовлено понад чверть мільйона спеціалістів для колгоспів і МТС, у тому числі 19 448 голів колгоспів, 2229 рільників та овочівників, 1047 садівників і виноградарів, 3357 бригадирів рільничих бригад, 137 006 ланкових, 3357 бригадирів тракторних бригад, 84 447 трактористів, 6670 комбайнерів³³. Водночас вживалися адміністративні заходи стосовно направлення в колгоспне і радгоспне виробництво спеціалістів сільського господарства, котрі працювали не за фахом.

Серйозною проблемою у справі забезпеченості сільського господарства керівними кадрами була їх велика плинність на займаних посадах. Про це свідчить те, що у 1945 р. серед 26 364 голів колгоспів працювали на посаді терміном до року 13 851 чол., від року до трьох – 8848 і понад три роки – 3665. Серед 85 143 бригадирів-рільників ці ж показники відповідно були такими: 42 284, 30 607 і 12 252, серед 28 359 завідувачів тваринницькими фермами – 15 554, 9315 і 3490, серед 36 264 бухгалтерів і рахівників – 13 370, 15 102 і 7992³⁴.

Негативні наслідки мало й те, що кропітку роботу з керівними господарськими і радянськими кадрами на селі заміняв жорстко-командний, беззастережно-директивний стиль управління. Накази, погрози відправити на фронт, віддати під суд, постійні «прочухани», брутальність – такими загалом були методи роботи районного, а нерідко й обласного партійного та радянського керівництва з головами колгоспів та сільських рад. Нерідко голови колгоспів та директори радгоспів мали одночасно по кілька доган: одну знімали, другу виносили – і так без кінця. За свідченням голів колгоспів та сільрад, коли вони приїжджали в район на збори або нараду, то мали із собою сухарі і білизну, адже не були впевнені, що повернуться додому³⁵.

Поширеною була практика, коли замість надання кваліфікованої допомоги малодосвідчених керівників господарств та голів сільських рад за недовіди в роботі відразу звільняли з посад. Типовим прикладом такого «стилю роботи» був Оратівський район Вінницької області, де за 1944 р. змінилося 57 голів колгоспів і 56 голів сільрад, а в окремих колгоспах змінилося по 3–4 голови³⁶.

Мали місце випадки, коли керівники господарств, незважаючи на особисті риси та професійну придатність, методично цькувалися й усувалися з посад через те, що були не до вподоби районним або обласним партійним керівникам, наділених майже абсолютною владою і котрі контролювали всі сфери життя у своїх регіонах. Своєю чергою подібне нерідко вчиняли стосовно профільних спеціалістів сільського господарства, навіть в умовах їх гострого дефіциту, голови колгоспів і директори радгоспів, серед яких було чимало таких, котрі призначалися на ці посади «згори» без урахування професійних і ділових рис. Водночас голови колгоспів і директори радгоспів здебільшого були слухняними і послідовними провідниками волі керівництва країни. Лише деякі з них намагалися ініціювати нові форми господарювання, розкрити приховані резерви.

Успішне проведення відбудовних та господарських робіт у сільській місцевості певною мірою було пов'язано з вирішенням такого важливого завдання, як розмінування та очищення від вибухонебезпечних речовин населених пунктів, шляхів, полів, особливо в місцях колишніх боїв. Цю роботу виконували спеціальні підрозділи військових частин, а також спеціалісти Тсоавіахіму УРСР та навчені місцеві жителі. Наслідки проведеної роботи вражаючі: усього впродовж 1943–1945 рр. тільки саперні частини Червоної армії на території республіки перевірили й розмінували 14 тис. населених пунктів, виявили й знешкодили 15 млн мін, снарядів і бомб³⁷.

Важливою складовою відбудовного процесу у сільському господарстві було проведення землеоблаштувальних робіт, зокрема, інвентаризації земельної документації, її відновлення (у період окупації вона була знищена у 97,2% колгоспів) та передачі землекористувачам, приведення до встановлених державою норм розмірів землекористування колгоспів і колгоспників, а також робітників і службовців, які мешкали у сільській місцевості, відновлення та запровадження правильних сівозмін у колгоспах і радгоспах. За результатами проведеної роботи до кінця 1945 р. державні акти на право володіння землею були виготовлені і вручені 11 105 колгоспам. Шнурові книги поновлені в 8148 колгоспах³⁸. Упродовж 1943–1944 рр. кордони полів сівозмін були відновлені в 2540 колгоспах, а до кінця 1945 р. – у 14 307 колгоспах³⁹. У першу чергу роботи з відновлення сівозмін проводилися в тих колгоспах, котрі були визначені районними насінневими господарствами, кількість яких до кінця 1945 р., відповідно до рішення союзного уряду, на території республіки була збільшена до 368 проти 153 у 1940 р. У 1944 р. кордони полів сівозмін були відновлені або введені нові в 108 районних насінневих господарствах, а в 1945 р. їх кількість збільшилася до 170, що складало 46,2% від загальної кількості. Повністю завершити відновлення та введення нових сівозмін у районних насінневих господарствах Наркомзем УРСР планував у 1946 р.⁴⁰

Одним із найважливіших завдань у процесі відбудови сільського господарства було відновлення довоєнних посівних площ. Насамперед відновлювалися посівні площі зернових, овочів, картоплі, соняшнику, тобто тих культур, вирощування яких дозволяло полегшити розв'язання продовольчого питання. Незважаючи на здійснення в післяокупаційний період широкомасштабних заходів, спрямованих на відновлення посівної площі, її загальні розміри в 1944 р. по всіх категоріях господарств України досягли лише 20 932 тис. га, або 69,2% довоєнної площі, у тому числі: під зерновими і бобовими культурами – 15 775 тис. га, або 61,1%, під соняшником – 852 тис. га, або 120%, під картоплею – 1738 тис. га, або 85,9%, овочами – 417 тис. га, або 87,4%, під цукровим буряком – 287 тис. га, або 31,6%⁴¹. Встановлений на 1944 р. план освоєння орної землі колгоспи республіки виконали на 103,9%. Радгоспи освоїли 711 тис. га, або 71% своїх довоєнних посівних площ. Водночас у 1944 р. посівна площа в Україні ще була менша від довоєнної на 9,3 млн га. У 1945 р. посівна площа у порівнянні з 1944 р. збільшилася на понад 1,9 млн га. У цілому по Україні в 1945 р. вже було освоєно 76% довоєнних посівних площ, а посівна площа зернових досягла 84% довоєнного рівня, соняшника – 125%, проса – 121%⁴². Особливо важливе значення для економіки України й всього СРСР мало відновлення посівної площі основного виробника рослинницької продукції – колгоспів, в яких посівні площі були відновлені на 71%, у тому числі зернових на 80%,

овочево-баштанних культур і картоплі – 76%, технічних культур на 61%, а кормових – на 29% довоєнних площ. Позитивним було й те, що сортовим насінням уже було посіяно 56% зернових культур, 39% соняшника, 54% льону, 26% картоплі⁴³.

У зв'язку з відсутністю потрібної кількості техніки, коней та волів при проведенні сільськогосподарських робіт у 1943–1945 рр. широко використовувалися корови колгоспів, радгоспів та селян. Так, наприклад, під час весняних польових робіт у 1943 р. у колгоспах Ворошиловградської області щодня в середньому працювало близько 40 тис. корів⁴⁴. У 1944 р. у Полтавській області на польових роботах під час весняної сівби працювало 90 тис. корів колгоспів та колгоспників⁴⁵, у Київській області – понад 36 тис., якими було виорано 71 тис. і забороновано 148 тис. га посівної площі⁴⁶. У Запорізькій області на коровах у 1944 р. було виконано до 40% усіх польових робіт, у Сумській – виорано 17% посівної площі⁴⁷. У 1945 р. у Кам'янець-Подільській області під час весняних робіт використовувалися 119 708 корів із наявних на той час в області 203 321⁴⁸. У Харківській області у 1945 р. питома вага польових робіт, виконаних переважно коровами колгоспників, становила 37% обсягу робіт, виконаних живим тяглом⁴⁹. Масово застосовувалося ручне перекопування землі, а нерідко селяни й самі впрягалися у плуги та борони. У багатьох селах колгоспникам доводилося переносити посівне зерно на плечах до місця посіву на далекі відстані й висівати його вручну.

Значний дефіцит робочої сили у сільськогосподарській галузі змушував центральні, республіканські та місцеві органи влади у період проведення польових робіт вдаватися до масштабних залучень додаткових контингентів працівників. Із дозволу ДКО та вищих органів влади СРСР, згідно з постановами військових рад фронтів, до виконання сільськогосподарських робіт залучалися солдати й офіцери тилових, а коли дозволяли умови, і фронтових частин, дислокованих на території республіки. До робіт із догляду за рослинами та під час збирання врожаю масово залучалися діти й підлітки, причому не лише сільські, а й міські. З огляду на специфіку робіт у сільськогосподарській галузі, їх нескладність і посиленість окремих із них для дітей, праця неповнолітніх використовувалася тут більшою мірою, ніж в інших галузях господарства республіки. Вагомою підставою для використання на сільгоспроботах праці неповнолітніх було їх прагнення взяти участь у відбудові, допомогти дорослим у вирощенні та збиранні врожаю. Та все ж головним методом залучення дітей та підлітків до сільгоспробіт були мобілізаційні заходи, які здійснювалися на підставі рішень центральних, республіканських та обласних органів влади освітніми установами. Улітку 1943 р. на полях колгоспів і радгоспів Ворошиловградської та Харківської областей працювали 32 635 учнів і вчителів, які виробили 1 116 225 трудоднів⁵⁰. Протягом літа і осені 1944 р. в Україні у сільськогосподарських роботах взяли участь понад 960 тис. учнів і понад 26 тис. учителів, які сумарно виробили 26 155 тис. трудоднів⁵¹. У загальному обсязі сільськогосподарських робіт 1944 р. питома вага дітей і підлітків становила 17,8% від усієї маси працездатних колгоспників в УРСР. Це, своєю чергою, зменшило навантаження на одного працездатного дорослого колгоспника з 4,38 га до 3,6 га землі, що перебувала в обробітку. Повсюди звичайним явищем було перевиконання підлітками встановленого для них у роки війни мінімуму трудоднів – не менше 50. Наприклад, у

Херсонській області середній виробіток трудоднів підлітками в 1944 р. складав 106, а в 1945 р. – 115. У Кіровоградській області – відповідно 79 і 88 трудоднів⁵².

Відроджуючи сільськогосподарське виробництво, Україна уже у ході війни значною мірою поновила своє місце у виробництві найважливіших продовольчих культур. Господарюючи в надзвичайно важких умовах в 1943 р., сільські трудівники десяти звільнених лівобережних областей заготовили для Червоної армії та держави 91 млн пудів хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Про трудовий доробок селянства свідчить той факт, що всі українські й білоруські фронти у 1943 р. повністю і безперервно постачалися хлібом та іншими продуктами за рахунок заготівель і закупівель, здійснених у цих областях. Крім того, майже 100 тис. т зерна було відвантажено Ленінградському фронту та Ленінграду⁵³. Заготівлі і закупівлі зерна врожаю 1943 р. продовжувалися взимку–навесні 1944 р., поширившись і на визволені в цей час правобережні райони республіки. Загалом станом на 1 липня 1944 р. в областях України було заготовлено й закуплено 105,2 млн пудів (або 6577 тис. т) зерна врожаю 1943 р., абсолютну більшість якого українські селяни виробили в післяокупаційний період⁵⁴. За наслідками господарювання в 1944 р. валовий збір у колгоспах зернових культур складав 121 321 тис. ц, цукрового буряку – 28 254 тис. ц, соняшника – 5893 тис. ц, картоплі – 39 889 тис. ц, що, відповідно, становило лише 54,6%, 20,5%, 62,7% і 66,6% валового збору цих же культур у 1940 р.⁵⁵ Того року колгоспи та радгоспи здали державі 67% довоєнної кількості поставок зерна⁵⁶. У 1945 р. питома вага України в колгоспних посівах зернових культур становила 18,2% до загального їх виробництва в СРСР проти 16,8% в 1940 р., картоплі – 18,2% проти 18,4%⁵⁷. У 1945 р. українське село здало державі понад 5 млн т зерна, 925 тис. т картоплі та багато іншої рослинницької продукції⁵⁸.

Відразу ж після вигнання окупантів у визволених районах розпочиналася цілеспрямована робота з відродження тваринницької галузі, яка внаслідок зазнаних в умовах війни втрат перебувала в жалюгідному стані. Особливо постраждало громадське тваринництво. Була вщент зруйнована його матеріально-технічна база. Великі тваринницькі приміщення були зруйновані та спалені. Складні механізми, доїльні апарати, техніка для прибирання тваринницьких приміщень та обробітку кормів, яких і до війни було обмаль, знищені. Та найбільшою шкодою, якої зазнав громадський сектор тваринництва, була втрата ним поголів'я продуктивної худоби. Про кількісні втрати поголів'я худоби вражаюче свідчить наступне. Коли в перший період після визволення східних областей заново утворювали колгоспні та радгоспні ферми й комплектували їх поголів'я, то за рахунок зібраної у селян на добровільній, а, нерідко, і примусовій основі, а також одержаної від військових частин трофейної худоби, удалося зібрати лише 210,6 тис. голів великої рогатої худоби, 55,3 тис. свиней, 107,9 тис. овець, 683,1 тис. коней (головним чином вибрактованих військовими частинами). Це становило відповідно 6,3%, 1,9%, 3,4% і 23,8% від довоєнного поголів'я колгоспів і радгоспів⁵⁹. Навіть на середину 1944 р. суттєвого збільшення поголів'я у громадському тваринництві східних областей не відбулося: кількість великої рогатої худоби досягла лише 61,1%, свиней – 16,1%, овець – 28,6 % у порівнянні з довоєнною кількістю⁶⁰.

Великі збитки були завдані також тваринництву особистого користування селян. За даними на 1 липня 1944 р. у господарствах колгоспників нараховувалося до довоєнної кількості: 83,2% корів, 25,8% свиней, 94,3% овець і кіз⁶¹.

У процесі відновлення тваринницької галузі головна увага зосереджувалася на відновленні громадського тваринництва. Основним джерелом збільшення громадського поголів'я худоби було поповнення його за рахунок приплоду та контрактації молодняку у сільських мешканців. Виходячи з того, що особиста худоба селян найменше постраждала в період окупації, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) постановами від 13 квітня 1943 р. та 21 серпня 1943 р. визначили планові завдання та порядок проведення контрактації та закупівлі молодняку в селянських господарствах визволених районів. Контрактацією в обов'язковому порядку були охоплені практично всі селянські господарства, котрі мали корів, свиноматок, вівце-козоматок та конематок. Колгоспники, які здавали по контрактації одне теля або двоє ягнят, звільнялися в 1943 р. від м'ясопоставок. За худобу, здану по контрактації, її власники одержували певну компенсацію хлібом на тих же умовах, що й у тилових районах СРСР⁶².

У ситуації, коли компенсація, передбачена умовами контрактації, неповністю покривала вартість худоби, відношення до неї серед селян не було однозначним. Частина їх, намагаючись якомога більше зробити для прискорення перемоги й відбудови, свідомо віддавала молодняк своєї худоби для поповнення громадського стада, інші, проявляючи законслухняність, робили це вимушено, а були й такі, що опиралися цьому, відверто або приховано намагалися втримати молодняк у своїх господарствах, хоча вресіті-решті для більшості з них такі дії виявлялися марними.

Лише впродовж 1943–1944 рр. в областях України в селян було законтрактовано 1287 тис. голів молодняку великої рогатої худоби, свиней, овець та кіз⁶³, а до кінця 1945 р. кількість законтрактованого молодняку перевищила 2 млн голів⁶⁴. За 1944 і 1945 рр. у колгоспників було знято з контрактації й продано на колгоспні тваринницькі ферми: телят – 1628,4 тис. голів, поросят – 91,5 тис. голів, ягнят – 199,2 тис. голів⁶⁵.

Згідно з рішенням центральних органів влади, в Україну з РРФСР та інших республік було реєвакуйовано близько 100 тис. голів збережених там великої рогатої худоби, овець, кіз і коней. Крім того, колгоспи України за рахунок виділених державою на відбудову тваринницьких ферм і закупівлю худоби 388, 9 млн руб. та наданих кредитів закупили на пільгових умовах у східних регіонах країни тільки в 1943 р. 210 тис. голів великої рогатої худоби, 9,5 тис. волів, 510 тис. овець, 101 тис. свиней, 20,3 тис. коней⁶⁶.

У порядку допомоги від республік та областей СРСР в Україну у завершальний період війни було завезено 300,7 тис. коней, 282,4 тис. голів великої рогатої худоби, 500,7 тис. овець та кіз, 17,8 тис. свиней⁶⁷.

Значний вклад у відродження в республіці тваринництва внесла Червона армія. За розпорядженням військових рад фронтів, худоба, пограбована ворогом і відбита радянськими військами, передавалася колгоспам і радгоспам. Значна частина її шляхом вибраківки та обміну на порідну виділялася сільгоспартілям також із фронтових фондів. Так, наприкінці 1943 р. частини 1-го Українського фронту передали колгоспам 1140 голів великої рогатої худоби та 5300 овець, частини 3-го Українського фронту за рік визвольних боїв на території України – 3200 коней та лошат, 1260 овець, 188 голів великої рогатої худоби, частини 2-го Українського фронту – близько

5500 коней та лоша́т, 700 овець, 180 голів великої рогатої худоби. Навесні 1944 р. лише 38-ма армія передала колгоспам і радгоспам Вінницької області 3860 коней. Військові частини передавали трофейну худобу й селянам. Так, навесні 1944 р. селяни-одноосібники Тернопільщини одержали від 3-ї танкової армії 1377 коней. У першому півріччі цього ж року в зоні розташування 2-го Українського фронту селянам передано 3405 коней, а 3-го Українського фронту – 1000 коней. Значно збільшилася кількість переданої військами худоби наприкінці війни – лише з 1-го Українського фронту для колгоспів України надійшло 100 тис. голів великої рогатої худоби та 20 тис. овець⁶⁸.

У результаті цього вже за період від початку визволення України до кінця 1944 р. у тваринницькій галузі відбулися значні позитивні зміни. Насамперед вони проявилися у збільшенні поголів'я худоби в усіх категоріях господарств. У східних областях поголів'я худоби було на багато більшим, ніж в інших регіонах. Загалом же в Україні на кінець 1944 р. поголів'я великої рогатої худоби становило 64,9%, свиней – 19,9%, овець і кіз – 42,5%, коней – 38,6% від наявного поголів'я на 1 січня 1941 р. Кількісні показники поголів'я худоби наведено у таблиці⁶⁹:

Поголів'я худоби на кінець 1944 р. у порівнянні з 1.01.1941 р.

Худоба	Усі категорії господарств		Колгоспи			Державні та інші кооперативні господарства			Колгоспники		
	1941 р. (тис. голів)	1944 р. (тис. голів)	1941 р. (тис. голів)	1944 р.		1941 р. (тис. голів)	1944 р.		1941 р. (тис. голів)	1944 р.	
				тис. голів	% до 1941 р.		тис. голів	% до 1941 р.		тис. голів	% до 1941 р.
ВРХ	10 502,8	6815,4	334,5	613,0	8,4	72,3	43,2	5,0	366,7	976,8	88,4
Свині	8973,8	1784,3	845,3	319,9	1,2	82,7	02,8	1,6	003,6	33,5	31,1
Вівці та кози	6239,8	2653,8	122,7	64,2	8,1	82,4	80,2	6,6	962,2	49,0	88,2
Коні	4531,5	1747,0	879,0	833,1	8,9	19,0	58,2	7,8	1,4	2,7	192,9

На цей час у колгоспах було відновлено й наново організовано 61 925 тваринницьких ферм (72,0% до довоєнної кількості), у тому числі ферм великої рогатої худоби – 26 292, або 96,0%, свиноферм – 17 378, або 63,9%, вівцеферм – 18 064, або 67,4%, конеферм – 191, або 4,1% до довоєнної кількості⁷⁰.

Процес відновлення поголів'я худоби в 1943–1944 рр. стримувався через нестачу маточного поголів'я. Наприкінці 1944 р. у республіці в усіх категоріях господарств маточне поголів'я худоби складало: по коровах 67,2%, свиноматках старше 9 місяців – 21,3%, вівцематках і ярках старше одного року – 37,2%, козоматках – 134,0%, кобилах старше трьох років – 45,2% до маточного поголів'я на початок 1941 р.⁷¹ Особливо невтішною була ситуація з маточним поголів'ям у громадському тваринництві колгоспів. Про його незначну кількість на колгоспних фермах свідчать показники таблиці⁷²:

**Групування колгоспів за наявністю корів, свиноматок та
вівце/козоматок на кінець 1944 р.**

Усього колгоспів	Кількість колгоспів, які мали:										
	поголів'я корів										
	0	1	2	3	4	5	6–7	8–9	11–14	15–24	25 і більше
26 362	367	189	2892	2120	1709	1399	1949	1704	1088	746	190
100 %	35,5%	12,1%	11,0%	8,0%	6,5%	5,3%	7,4%	6,5%	4,1%	2,8%	0,8%
	поголів'я свиноматок										
26 362	3974	2364	915	614	321	158	471	391	658	383	113
100 %	53,0%	9,0%	7,2%	6,1%	5,0%	4,4%	5,6%	5,3%	2,5%	1,5%	0,4%
	поголів'я вівце/козоматок										
	0	1–3	4–6	7–12	13–21	22–30	31–50	51–75	76–100	100 і більше	
26 362	9219	1513	1567	3594	4430	2432	2199	851	313	244	
100 %	35,0%	5,8%	5,9%	13,7%	16,8%	9,2%	8,35	3,25	1,2%	0,9%	

Темпи зростання поголів'я худоби у 1945 р. по всіх категоріях господарств були набагато вищі, ніж до війни. Так, у східних областях по великій рогатій худобі вони становили 18,8%, свинях – 56,9%, вівцях і козах – 20,5% та у середньому по всіх видах худоби – 24,6%, тоді як у 1934 – 1940 рр. ці показники становили відповідно 8,6%, 12,1%, 17,9% і 10,5%. Темпи приросту продуктивної худоби найвищими були в радгоспах: великої рогатої худоби – 69%, свиней – 117%, овець і кіз – 80%; у колгоспах вони становили відповідно 35%, 100% і 59%⁷³. Протягом 1945 р. колгоспи збільшили поголів'я великої рогатої худоби на одну третину (на 571 тис. голів), свиней – вдвоє, овець і кіз – більше ніж у півтора рази. Загалом за період від початку відбудови до кінця 1945 р. громадське тваринництво в колгоспах було відновлене в таких розмірах⁷⁴:

Поголів'я худоби в колгоспах УРСР на кінець 1945 р.

Худоба	Тис. голів	1945 р. у % до 1 січня 1941 р.
Велика рогата	2174,3	65,2
у т.ч.: корови	164,7	21,5
робочі воли	255,0	46,3
Свині	637,1	22,4
Вівці і кози	891,0	28,5
Коні	907,5	31,5

Відзначаючи беззаперечні успіхи у справі відновлення поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах на кінець 1945 р., водночас звернемо увагу на ще надзвичайно низьку питому вагу в ньому корів – лише близько 7,6% (у 1941 р. вона становила 23%). Незначною була також і питома вага робочих волів – 11,7% (у 1941 р. – 16,5%). Таким чином, з урахуванням поголів'я бугаїв-плідників, питома вага яких у загальній кількості поголів'я становила близько 2,1% (47 тис. голів), у череді великої рогатої худоби колгоспів доросла

продуктивна худоба на кінець 1945 р. складала лише 21,4%, а молодняк – 78,6%. Своєю чергою у стадії молодняку близько двох третин склали нетелі, телиці та бички віком від одного до двох років, що створювало хороші перспективи для подальшого зміцнення стада продуктивної худоби вже в найближчий період. Також зауважимо, що на кінець 1945 р. найвідсталішою галуззю колгоспного тваринництва залишалося свинарство.

Наприкінці 1945 р. в Україні вже функціонувало 76 319 тваринницьких ферм усіх видів худоби⁷⁵. Кількість відновлених і заново організованих колгоспних ферм досягла 69 157, у тому числі ферм великої рогатої худоби – 26 344, або 99,8%; свиноферм – 21 515, або 81,2%; вівчарських ферм – 21 298, або 80,7% до числа колгоспів. Крім того, було організовано 23 940 птахівничих ферм. За темпами відновлення колгоспних тваринницьких ферм перше місце посідали лівобережні області, які раніше були звільнені від окупантів. Особливо успішно провели цю роботу в колгоспах Дніпропетровської та Ворошиловградської областей, де в усіх колгоспах були організовані по три ферми продуктивної худоби, Харківська – де в середньому на кожний колгосп було 2,9 ферм, Сталінська й Запорізька по – 2,8, Київська – 2,7⁷⁶.

Одночасно, незважаючи на значні вилучення за договорами контрактації молодняку, зростало й поголів'я худоби в особистому користуванні селян. Про це свідчать показники таблиці⁷⁷:

Поголів'я худоби в господарствах колгоспників та одноосібників на кінець 1944 р. у порівнянні з 1.01.1941 р.

Господарства	ВРХ		Свині		Вівці		Кози		Коні	
	усього	у % до 1941 р.	усього	у % до 1941 р.	усього	у % до 1941 р.	усього	у % до 1941 р.	усього	у % до 1941 р.
Колгоспників у т.ч.:	976,8	8,4	933,7	31,1	05,6	65,4	343,4	181,6	2,7	192,9
схід. обл.	975,8	9,5	933,5	31,5	05,0	66,2	343,3	183,0	2,3	287,5
захід. обл.*	1,0	2,4	0,2	0,5	0,6	5,7	0,1	6,7	0,4	66,7
Одноосібників у т.ч.:	1481,3	9,8	299,3	20,1	41,5	59,9	55,7	64,6	05,4	71,3
схід. обл.	13,1	167,9	5,9	47,2	2,2	115,8	8,3	91,2	1,6	28,1
захід. обл.	468,2	59,5	293,4	19,9	39,3	59,9	7,4	61,5	703,8	71,5

Як видно з наведених даних, у 1944 р. в особистому користуванні селян худоби було набагато менше ніж до війни, за винятком поголів'я кіз, за рахунок розведення яких селяни намагалися задовільнити свої потреби в молочній продукції. Найгірша ситуація в селянських господарствах була з поголів'ям свиней. Водночас зазначимо, що в Сумській, Полтавській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Кіровоградській та Херсонській областях у господарствах колгоспників зовсім були відсутні коні, а в господарствах одноосібників – у Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Кіровоградській і Миколаївській областях⁷⁸.

У 1945 р. поголів'я худоби в особистому користуванні селян зростало набагато швидшими темпами у порівнянні не лише з 1944 р., що, безумовно,

* У господарствах колгоспників показники 1944 р. по великій рогатій худобі подаю лише по Ізмаїльській, Тернопільській і Чернівецькій областях; показники по свинях, вівцях і конях – лише по Ізмаїльській і Тернопільській областях; показники по козах – лише по Тернопільській області.

було пов'язано із закінченням бойових дій на території республіки, збільшенням маточного поголів'я в селянських господарствах та дещо меншими контрактаційними завданнями, а й із довоєнними роками. Так, за 1945 рік воно дало приріст 213 тис. голів проти середньорічного приросту за 1934–1940 рр. у кількості 137 тис. голів. Та все ж головним було те, що приросло поголів'я продуктивної худоби: у господарствах колгоспників корів на 9%, свиней – на 38%, овець і кіз – на 2%; у господарствах односібників – відповідно на 0,4%, 28% і 1%⁷⁹. Однак до повного вирішення проблеми безкорівності й безхудобності серед колгоспників було ще далеко, оскільки на кінець 1945 р. 43% з них не мали корів, а 20% зовсім не мали ніякої продуктивної худоби⁸⁰. Головними причинами, які стримували розведення худоби в селянських господарствах, були відсутність достатньої кількості молодняка через запровадження системи контрактації, коштів для його придбання та сплати податків із поголів'я.

У числі завдань, які вирішувалися в процесі відродження тваринництва, поряд із відновленням кількості поголів'я худоби, одним із найважливіших було завдання досягнення її високої продуктивності. Це, своєю чергою, вимагало здійснення комплексу заходів щодо відновлення поголів'я порідної худоби, якому під час війни було завдано величезної шкоди. У ряді районів республіки племінна худоба була повністю знищена⁸¹. Навіть у 1945 р., незважаючи на вже проведену за час після визволення території республіки значну селекційну роботу, питома вага чистопорідної худоби та метисів у радгоспах, колгоспах і в господарствах колгоспників становила серед великої рогатої худоби лише: 29%, свиней – 28%, овець і кіз – 32% (за даними останнього довоєнного перепису худоби восени 1939 р. ці показники відповідно становили 40%, 32% і 66%, а напередодні війни питома вага порідної худоби була ще більшою)⁸². Була знищена повністю й уся документація на племінних тварин⁸³.

Упродовж 1944–1945 рр. відновили роботу 20 державних племінних розплідників (з 22 довоєнних), у т.ч: великої рогатої худоби – 12, із кількістю поголів'я в районах їх діяльності – 87,1 тис. голів, свинарських – 4, з поголів'ям 24,5 тис. голів, вівчарських – 4, із поголів'ям 39,5 тис.⁸⁴ Крім того, поза межами діяльності держплемрозплідників були відновлені племінні колгоспні ферми у такій кількості: великої рогатої худоби – 242 ферми, з поголів'ям 17 163 голови, свинарських – 152 ферми, з поголів'ям 6892 голови, вівчарських – 69 ферм, з поголів'ям 7719 голів, конярських – 224, з поголів'ям 3942 голови. Також була відновлена майже повністю довоєнна мережа парувальних пунктів⁸⁵. У 1944–1945 рр. держплемрозплідники виростили й реалізували колгоспам УРСР 10 239 племінних бугаїв, 2812 племінних кнурів, 730 племінних баранів⁸⁶. Однак, навіть наприкінці 1945 р. ще відчувалася гостра нестача порідних плідників за кожним видом продуктивної худоби. Із наявних на колгоспних фермах 47 тис. бугаїв порідних було 31,6 тис. (67,3%), із 19,8 тис. кнурів – порідних 15,0 тис. (76,7%), із 32,7 баранів – порідних 19,2 тис. (58,4%)⁸⁷.

Підвищення продуктивності худоби значною мірою залежало від правильної організації праці на тваринницьких фермах. Однак у більшості господарств вона була незадовільною. У доповіді наркома землеробства УРСР на всеукраїнській нараді з питань тваринництва 24 грудня 1945 р. констатувалося, що в багатьох господарствах ще не були створені постійні

тваринницькі бригади, допускалася часта зміна як завідувачів фермами, так і колгоспників у тваринницьких бригадах. Худоба не розподілялася за кращими колгоспниками для догляду, не здійснювався належний облік праці й продукції, одержаної від закріплених груп худоби. Усе це призводило до порушень при виконанні робіт по годівлі та догляду за худобою й значних втрат поголів'я та тваринницької продукції, не стимулювало колгоспників до більш продуктивної роботи⁸⁸. У більшості колгоспів і радгоспів не застосовувалася додаткова оплата праці тваринників. Так, у 1944 р. її отримали лише 2721, а в 1945 р. – 9584 колгоспні тваринники⁸⁹. Надзвичайно негативно на продуктивності корів позначалося використання значної частини їх поголів'я на польових роботах у ролі тягла.

Великою була яловість маточного поголів'я. У 1945 р. на кожні 100 корів і нетелів, наявних на початок року, було одержано в середньому по УРСР 85 телят. Тим часом, у багатьох областях цей показник був набагато меншим. Наприклад, у Чернігівській та Одеській областях приблизно четверта частина корів не давала приплоду й не доїлася⁹⁰.

Унаслідок вказаного продуктивність худоби була дуже низькою. Так, у 1944 р. удій від фуражної корови в колгоспах у середньому по республіці становив 1006 л⁹¹, а в 1945 р. – 1043 л⁹². При цьому мав місце великий розрив у розмірах надоїв по областях. Так, якщо у Дніпропетровській, Сталінській, Полтавській, Херсонській, Запорізькій областях удій на фуражну корову за 10 місяців у 1945 р. становив 1100 – 1250 л, то у Вінницькій – 402 л, Кам'янець-Подільській – 618 л, Миколаївській – 673 л, Одеській – 681 л, тобто у 2–3 рази менше⁹³. Водночас, у 1944 – 1945 рр. надої на одну середньорічну фуражну корову в колгоспах УРСР були найвищими в СРСР. Зокрема, в колгоспах РРФСР (другій за цими показниками після УРСР серед союзних республік) вони становили: у 1944 р. – 877 л, у 1945 р. – 976 л, а в колгоспах СРСР, відповідно, 771 л і 835 л⁹⁴.

Низькі надої молока на колгоспних фермах стали однією з причин того, що річний план молокопоставок станом на 1 грудня 1945 р. колгоспами республіки було виконано лише на 48,9%. Загалом у 1945 р. українські колгоспи і радгоспи здали державі 259 тис. л молока⁹⁵.

Погано проводилася робота з відгодівлі великої рогатої худоби та свиней. Значна кількість худоби здавалася на державні заготівельні пункти та забивалася в колгоспах не вгодованою, з низькою забійною вагою. Так, у 1945 р. колгоспи України здали в м'ясопоставку 39% дорослої худоби і 63% молодняка великої рогатої худоби нижче середньої вгодованості⁹⁶. Здаючи державі та забиваючи для власних потреб невідгодовану худобу на м'ясо, колгоспи допускали великі втрати поголів'я. У результаті завдавалася серйозна шкода як державі, так і колгоспам, бо держава одержувала м'ясо низької якості, а колгоспи змушені були здавати значно більшу кількість худоби, ніж це потрібно було б при кращій відгодівлі.

У результаті адміністративного тиску з боку керівних владних структур колгоспами республіки станом на 1 грудня 1945 р. річний план м'ясопоставок було виконано на 101,3%, проте в окремих областях він не був виконаний. Так, колгоспи Вінницької області виконали план здачі м'яса державі лише на 60,4%, Кам'янець-Подільської – на 57,3%⁹⁷. Загальний обсяг зданого державі в 1945 р. м'яса українськими тваринниками становив 146 тис. т.

Із метою відновлення тягової сили в колгоспах і радгоспах значну увагу приділяли збільшенню поголів'я коней і волів. У цій справі були певні успіхи, але вони були недостатні. У ряді районів недооцінили важливості контрактації бичків для поповнення поголів'я волів та вирощування конепоголів'я.

Відбудова у ході війни сільського господарства мала велике значення для збільшення продовольчих та сировинних ресурсів республіки, що дедалі зміцнювало економіку країни і наближало перемогу над ворогом. Активна участь селянства у відродженні сільського господарства забезпечила прискорення темпів ліквідації наслідків нацистської окупації та війни, створила необхідні передумови для більш швидкої відбудови економіки у післявоєнні роки.

¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. – К., 1975. – Т.2. – С.459.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.30. – Спр.62. – Арк.49.

³ Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т.2. – К., 1967. – С.312.

⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр.3987. – Арк.172 зв.

⁵ Історія селянства Української РСР. – Т.2. – С.312.

⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Сб. док. и мат.: В 3 т. – К., 1985 – Т.3. – С.335.

⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.173.

⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны ... – Т.3. – С.335.

⁹ Підрах. за: Там же. – С.265; Київський процес: документи і матеріали. – К., 1995. – С.102.

¹⁰ Буцько М., Лавринович М. Відродження колгоспного села (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К., 1968. – С.77.

¹¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне... – Т.3. – С.462.

¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.62. – Арк.130.

¹³ Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.109; Оп.30. – Спр.62. – Арк.109.

¹⁴ Буцько М., Лавринович М. Указ. праця. – С.111.

¹⁵ Канєвський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К.; Х., 1947. – С.65.

¹⁶ История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1984. – Т.8. – С.483–484.

¹⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... – Т.2. – С.463–464.

¹⁸ История Украинской ССР. – Т.8. – С.481.

¹⁹ Історія селянства Української РСР. – Т.2. – С.314.

²⁰ Там само.

²¹ Ткачова Л.І. Радянська армія – українському народові. – К., 1971. – С.113.

²² История Украинской ССР. – Т.8. – С.481.

²³ Там же.

²⁴ Там же. – С.482; Буцько М., Лавринович М. Указ. праця. – С.72.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.111–114; Буцько М., Лавринович М. Указ. праця. – С.78.

²⁶ Старченко В.Ф. Підсумки 1945 року і завдання на 1946 рік по сільському господарству Української РСР. – К., 1946. – С.55; Буцько М., Лавринович М. Указ. праця. – С.81.

²⁷ Канєвський О.П. Указ. праця. – С.48–49.

- ²⁸ Там само. – С.48; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр.: У 3 т. – К., 1969. – Т.3. – С.219.
- ²⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р-27. – Оп.18. – Спр.6. – Арк.16, 16 а.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.62. – Арк.238–239.
- ³¹ Підрах. за: Там само. – Арк.240.
- ³² Там само. – Арк.246.
- ³³ *Канєвський О.П.* Указ. праця. – С.69.
- ³⁴ *Арутюнян Ю.В.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – Москва, 1970. – С.398–401.
- ³⁵ *Першина Т.С.* До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – №3. – С.30.
- ³⁶ Державний архів Вінницької області. – Ф.136. – Оп.12. – Спр.86. – Арк.312.
- ³⁷ Киевский Краснознамённый. История Краснознамённого Киевского военного округа. 1919–1972. – Москва, 1974. – С.287; *Коваль М.В.* Роль Тсоавіахіму у суцільному розмінуванні території УРСР (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1974. – №2. – С.45; *Ларін А.Ф.* Допомога Червоної армії населенню в ході визволення території УРСР // Укр. іст. журн. – 1980. – №2. – С.94.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.3353. – Арк.4, 16.
- ³⁹ Там само. – Арк.11–13.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.14–15; Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.5556. – Арк.21–21 зв., 22.
- ⁴¹ Підрах. за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.48 зв., 49, 119.
- ⁴² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні ... – Т.3. – С.218; История Украинской ССР. – Т.8. – С.484; *Канєвський О.П.* Указ. праця. – С.54.
- ⁴³ *Канєвський О.П.* Указ. праця. – С.54, 58–59.
- ⁴⁴ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.17. – Оп.88. – Д.241. – Л.9.
- ⁴⁵ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. – С.257.
- ⁴⁶ Визволена Київщина. – К., 1944. – С.93; *Лавринович М.І.* Діяльність парторганізацій Української РСР по відбудові сільського господарства (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1964. – №1. – С.60.
- ⁴⁷ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. – С.257.
- ⁴⁸ Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р-791. – Оп.2. – Спр.157. – Арк.25.
- ⁴⁹ *Канєвський О.П.* Указ. праця. – С.51.
- ⁵⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т.3. – С.284.
- ⁵¹ Там же. – С.327; *Коваль М.В.* Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – К., 1970. – С.179.
- ⁵² *Мельник П.І.* Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР // Укр. іст. журн. – 1975. – №5. – С.101–102.
- ⁵³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... – Т.2. – С.465.
- ⁵⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т.3. – С.306.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.50, 128, 128 зв., 129, 129 зв.
- ⁵⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні ... – Т.3. – С.223.
- ⁵⁷ *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. – С.296.
- ⁵⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні ... – Т.3. – С.223.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8882. – Арк.7; Спр.8886. – Арк.6.
- ⁶⁰ Там само. – Спр.8882 – Арк.8.
- ⁶¹ Там само. – Спр.8866. – Арк.6–7.
- ⁶² Директивы КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т.П. – Москва, 1957. – С.762, 771; *Арутюнян Ю.В.* Указ. соч. – С.266.
- ⁶³ История Украинской ССР. – Т.8. – С.484.

- ⁶⁴ Арутюнян Ю.В. Указ. соч. – С.266.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8880. – Арк.15.
- ⁶⁶ История Украинской ССР. – Т.8. – С.484.; Історія селянства Української РСР. – Т.2. – С.310.
- ⁶⁷ Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т.2.– С.325.
- ⁶⁸ Ткачова Л.І. Указ. соч. – С.112.
- ⁶⁹ Складено та підраховано автором за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.51 зв.
- ⁷⁰ Там само. – Арк.52, 133 зв.
- ⁷¹ Там само. – Арк.132.
- ⁷² Складено за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.138 зв., 139, 139 зв.
- ⁷³ Там само. – С.62–63.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8882. – Арк.47.
- ⁷⁵ Там само. – Арк.11.
- ⁷⁶ Складено за: ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп.23. – Спр.3987. – Арк.51 зв., 140, 140 зв., 141, 141 зв.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.140, 141.
- ⁷⁸ Канєвський О.П. Указ. праця. – С.63–64.
- ⁷⁹ Там само. – С.188.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.1. – Спр.8882. – Арк.21.
- ⁸¹ Канєвський О.П. Указ. праця. – С.173–174.
- ⁸² ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17.– Спр.8882. – Арк.8, 21; Спр.8886.– Арк.8–9.
- ⁸³ Там само. – Спр.8882. – Арк.22.
- ⁸⁴ Там само. – Спр.8881. – Арк.30.
- ⁸⁵ Там само. – Арк.31.
- ⁸⁶ Там само. – Спр.8882. – Арк.24.
- ⁸⁷ Там само. – Спр.8880. – Арк.1–2; Спр.8882. – Арк.52–53.
- ⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8880. – Арк.4; Спр.8882. – Арк.54.
- ⁸⁹ Канєвський О.П. Указ. праця. – С.186–187.
- ⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8880. – Арк.24.
- ⁹¹ Арутюнян Ю.В. Указ. соч. – С.436.
- ⁹² ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8880. – Арк.21–24.
- ⁹³ Арутюнян Ю.В. Указ. соч. – С.436.
- ⁹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – Т.3. – С.223.
- ⁹⁵ Канєвський О.П. Указ. праця. – С.184.
- ⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8882. – Арк.19; Спр.8880. – Арк.20.
- ⁹⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – Т.3. – С.223.

The article depicts the problems and results of Ukrainian agricultural process of reconstruction in 1943–1945.